

MÉG EGYSZER A SIKERES ÉVSZÁZADRÓL

Amikor a nyilvános viták koreográfiája szerint igénybe veszem a vitát nyitónak azt a lehetőséget, hogy övé legyen az utolsó szó, csak néhány olyan dologra korlátozom magam, ahol úgy érzem, van még érdemi mondanivalóm, s ahol úgy érzem, hogy nem elég pontosan és körültekintően fogalmaztam.

A hozzászólók többsége vitaindító tanulmányomban (valójában: előadásban) rezignációt, szépszist fedeztek fel, Sárközy Zsuzsanna egyenesen „kétségbeesett kérdés”-ről írt (Sárközy 2002:160), Lakatos László „pánikhangulatról” (Lakatos 2001: 79), de ő talán nem rám gondolt. Nem vagyok kétségbe esve. Magamat ellenőrzendő megkerestem eredeti cikkemben a szövegszerkesztővel a *válság* és *krízis* szavakat: a szociológiára vonatkoztatva, csak Gouldner, Lemert és mások „válságérzetéről” írtam. Azt akartam érzékeltetni, hogy feltehetőleg messzemenő változások kezdődnek körülöttünk. Léderer Pál egyenesen azt olvasta ki cikkemből, hogy alapjában elégedett vagyok a dolgok menetével, hiszen sikeresnek tartom azt, amit ő teljesen értelmetlennek és károsnak: a ténylegesen létező egyetemi szociológiát (Léderer 2002: 226–230) Azt hiszem, elbizakodott és elégedett sem vagyok. A sikeres szót abban a köznap, banális értelemben használom, amit üzletemberekkel kapcsolatban szoktunk alkalmazni. A szociológia abban az értelemben normális tudomány, hogy morális vagy esztétikai megváltást tőle nem lehet várni.¹

Úgy érzem, a rendelkezésre álló helyen csak három kérdésre tudok kitérni, amelyek már első cikkemben is szerepeltek: az egyetem és a tudományos rendszer problémáira, az univerzalizmus és a nemzeti keretek kérdésére és – nagyon röviden – a szociológia és közönsége viszonyára.

1.)

Az egyetem, a szociológia egyetemi oktatása váltotta ki a Szemlében megjelent cikkekben is, a kérdéssel kapcsolatos szóbeli vitákon (az MSZT konferenciáján és a Társadalomelméleti Szakkollégiumban) is a legnagyobb érdeklődést. Nem pusztán a szociológia ügyéről van szó. Ezt bizonyítja az *Élet és Irodalomban* az e válaszcikk megírásával egy időben zajló, Polónyi István és Timár János állításaihoz kapcsolódó vita. Az a körülmény, hogy a magyar felsőoktatás alapvető szerkezeti változások nélkül nagyméretű bővülésen ment keresztül, természetesen vezetett – tulajdonképpen kicsit megkésve – ahhoz a kérdéshez, hogy mit lehet kezdeni egyrészt a korábbiakhoz képest nagyon sok hallgatóval, másrészt a rengeteg és nagyjából válto-

¹ Eredetileg Léderer Pál írására részletesebben akartam reflektálni. Annak bemutatása azonban, hogy az ő szociológiaképével, tudományfelfogásával az enyém hol egyezik, hol nem, olyan hosszú fejtegetést kívánna, ami meghaladja ennek a válasznak a kereteit.

zatlan szakmai szerkezetben kibocsátott diplomással. Tamás Pál hozzászólását azért tartom nagyon érdekesnek, mert ezt a kérdéskört egy fokkal általánosabb szintre emelte, ezért először az ő cikkéhez fűznék néhány megjegyzést.

a.)

A leglényegesebb új fejlemény, amelyről Tamás Pál másokkal (így Fehér Mártával) együtt szólni szokott – és amire a vitát elindító cikkben nem fordítottam kellő figyelmet – a tudástermelés poszt-akadémikus (II. módú) rendjének az erősödése. (A poszt-akadémikus kifejezés az amerikai angoltól ered, ahol az akadémia a felsőoktatás, és ez a magyar tudományos élet szóhasználatát tekintve félreértésekhez vezethet.) Arról van szó, hogy a kutatás élenjáró területein az új tudás előállítása fokozatosan eltávolodik a kutatóegyetemektől, olyan központokba helyeződik át, amelyek szerveződése nem az egyetemi rendszerhez kötődő diszciplináris struktúrát követi,² hanem autonóm módon vagy külső tényezők által generált és diszciplinák alá be nem sorolható problémákat vizsgál. Ezek az új poszt-akadémikus centrumok természetesen elsősorban a nagy forrásigényű természettudományokban jöttek létre. Valójában talán inkább arról van szó, hogy az ilyen típusú centrumok az utóbbi fél évszázadban nagyon megerősödtek, s olyan intézményekké váltak, amelyekkel a nagy hallgatótömegekkel elárasztott egyetemek nem tudtak lépést tartani. A felsőoktatáson kívüli tudományos kutatás a kutatóegyetemek virágkorában sem volt ismeretlen, hiszen már a 19. század utolsó harmadában megjelent ipari laboratóriumok is az egyetemek versenytársai voltak, amelyek szintén problémaorientáltak és multidiszciplinárisak voltak. A 20. század nagy katonai kutatásai – mindenekelőtt az atombomba előállítása – szintén „poszt-akadémikus” keretben folytak. Az amerikai szociológiában sem voltak ismeretlenek – a közvéleménykutatással kialakított bensőséges viszony miatt – a multidiszciplináris, az egyetemekhez csak lazán kapcsolódó kutatócentrumok. De a 20. század közepéig a nagy tudományos áttörések azért zömében az egyetemekhez kapcsolódtak. Az újdonság, gondolom, mint a történelemben annyiszor, a kevesebb és több kérdése: a tudományos centrumországokban egyre fontosabb lett a poszt-akadémikus típusú kutatás, és ezzel párhuzamosan az egyetemek viszonylagos kutatási jelentősége csökkent. Vaskovics Lászlónak igaza van abban, hogy ez országonként különböző formában történik, s abban is, hogy ez adott esetben ösztönzően hathat az egyetemi kutatókra (Vaskovics 2002), de ez – ebben egyetérték Tamás Pállal – a nagy általános tendencián nem változtat.

A kutatóegyetem nagy korszaka – amely Németországban a 19. század közepe táján kezdődött és az Egyesült Államok nagy kutatóegyetemeinek kialakulásával a 20. század első felében érte el virágkorát – tehát végéhez ért, a 21. században a tudományos kutatás intézményi rendszere át fog alakulni. A társadalomtudományokban a poszt-akadémikus fázis talán lassabban bontakozik ki, de nem kérdéses, hogy már számos

2 Úgy gondolom, hogy a poszt-akadémikus tudáscentrumok nem a mi régi akadémiai intézeteinknek az újjászületését fogják jelenteni, hiszen azok többsége valaha elég szigorúan diszciplináris keretekben jött létre.

példát lehet találni a világon multi-, pluri- és transzdiszciplináris, és nem egyetemekhez kötődő kutatásra itt is.

A poszt-akadémikusság kérdését azért kell a szociológia százados „sikertörténete” kapcsán felvetni, mert valóban összefügg a diszciplináris tudományosság jövőjének kérdésével. A tudományos diszciplinák a modern egyetemi képzéssel párhuzamosan alakultak ki, és az egyetemi képzés igen sokban hozzájárult a diszciplinák közti határok kijelöléséhez és megerősítéséhez. Igaz, hogy a diszciplinákba szerveződött tudományosság több mint száz éve imamalomszerűen ismételteti az inter- és multi-diszciplinaritás előnyeit, de az igazi átrendeződés, a határok problematikussá válása csak az újabb típusú kutatások rendszerének kialakulásával kezdődik el. A poszt-akadémikus fázis jellegére vonatkozó megfontolások erősíthetik azt az egyebek mellett Wallersteintől származó (és a cikkemben idézett) elképzelést, hogy a társadalomtudományok hagyományos rendszerét át kellene alakítani.

Érthető az is, hogy a láthatólag a poszt-akadémikus tudományosság szempontjait képviselő Tamás Pál több helyen – kimondva-kimondatlanul – az egyetemi világba bezárt oktatók egzisztenciális gondjaival magyarázza a szociológia jövőjével kapcsolatban megfogalmazott aggodalmakat, mert – ez lehet a kiegészítő megfontolás – a poszt-akadémikus kutató valójában már régen problémákban gondolkodik, a diszciplináris tagolódás számára skolasztikus kérdés. Hogy ebben lehet valami, azt már önmagában mutatja a nem-egyetemi és a politológia, tudománykutatás és szociológia határvidékén mozgó Tamás Pál és a többi – egyetemhez kötődő – vitarésztvevő stílus közötti különbség. De mielőtt az egyetemi szempontokat (amelyek e logika szerint konzervatívak) végleg félretennénk, néhány kérdést megfontolásra érdemesnek tartanék. Ezek: a tudományosság átalakulásának, az újfajta tudományosság és az oktatás kapcsolódásának kérdése, majd ezt követően az, hogy mindebből mi következik a szociológiára mint egyetemi tárgyra és mint szaktudományra nézve.

b.)

A 19. és a 20. század nagy tudományos áttörései annak köszönhetők, hogy a kutatóegyetem rendszerében sikeresen lehetett összekapcsolni a kutatást és a kutatási utánpótlás nevelését. (Azt nem kell bizonyítani, hogy a tudományos termelés szempontjából az új kutatói generációk kiképzése kulcskérdés.) A már működő poszt-akadémikus kutatási központok, a tudástermelés más módját képviselve, eddig nem vették át és talán nem is vehetik át teljesen az egyetem funkcióit. Bizonyos mértékig, mind a mai napig rá vannak utalva az egyetemekre, amelyek a személyzet megújításában töltenek be nélkülözhetetlen funkciót. Elképzelhető persze, hogy az új kutatógenerációk képzésének egy fázisa átkerülhet ezekbe a központokba, hiszen ma sem ritka az olyan kutató, aki tulajdonképpen szakmáját nem az egyetemen tanulta meg (ott esetleg egész más stúdiumokat végzett), hanem egy kutatói teamben, munka közben szerezte meg a tudományos felkészültséget. A kérdés csupán az, hogy amennyiben tovább folytatódik a kutató egyetem már megkezdődött felszámolódása, képes lesz-e az így eliskolásított felsőoktatás a poszt-akadémikus kutatás számára a megkívánt nagy számban előállítani azt a munkaerőt, amelyre az mégiscsak rá van utalva. Különösen rá van utalva az erősen munkamegosztásos kutatás viszonyai között, amikor a tulajdonképpen kutatási folyamatban különböző erede-

tű, az adott helyen nem újratermelhető szakértelmek együttműködésére lesz szükség. (Egy multi- vagy transzdiszciplinárisan elképzelt társadalomtudományi kutatás feltételezi, hogy a résztvevők birtokában vannak azoknak a speciális gazdaságtani, pszichológiai stb. tudásoknak, amelyeknek együtt kell a kívánt új eredményt létrehozni, amelyek tehát az adott – és egyébként a kívánalmaknak megfelelően gyorsan változó tematikájú – kutatásban nem szerezhetők meg.) Mindez azt jelenti, hogy a kutatás poszt-akadémikus fázisának a megjelenése nem jelent automatikusan megoldást minden, az egyetemi szféra változásából adódó feszültségre.

Tamás Pálnak teljesen igaza van abban, hogy a Magyarországon az elmúlt évtizedben az akadémikus (I. módú) tudástermelés pozícióinak a restaurálása történt: az egyetemek pozícióinak megerősítése és az alapvetően nem poszt-akadémikus típusú intézményeknek tekinthető (magyar értelemben vett) akadémiai intézményeknek a megőrzésével (Tamás 2002). A célkitűzések szintjén valóban a hagyományos kutatóegyetem megerősítéséről volt szó, másfelől viszont a nagy hallgatólétszámot befogadó és vegyes képzési célú egyetemek kialakítása úgy történt meg, hogy nemcsak a képzési struktúrát nem gondolta át senki, hanem azt sem ismerték fel, hogy ez az egyetem már feltételezi a kutatás megkezdődő elvándorlását a poszt-akadémiai centrumokba.

Úgy gondolom tehát, hogy a poszt-akadémikus fázis a tudománytörténetben (ha igazuk van azoknak, akik egy ilyen változást diagnosztizálnak) egyben a tudományos képzés valamiféle átrendeződését fogja magával hozni, s ezzel meg fogja változtatni a hagyományos, diszciplína-alapú felsőoktatást is. Kérdés, hogy mik az intézményes feltételei annak, hogy a viszonylag magas minőség – amelyet a hagyományos egyetemek egy része (kis része) képes volt biztosítani – megmaradjon. Nem hiszem ugyanis, hogy a tudományosság új intézményei automatikusan kitermelik az optimális megoldást a tudományos utánpótlás nevelésére. Az akadémikus, kutatóegyetemi rendszer utánpótlás-nevelési rendszere sem volt optimális, ezt már virágkorában is nagyon sok résztvevője megfogalmazta, de valahogy működött. Arra is sok példa van, hogy tudományos rendszerek az utánpótlás-nevelés rendszerének ellentmondásai miatt vesztek produktivitásukból. Vegyük a legtávolabbi példát, a 19. század első felének francia tudományos rendszerét, amely egy rövid, briliáns periódus után gyorsan visszaszorult a versenyben a képzés diszfunkciói miatt. Ebben a tekintetben a helyzet nyitott.

Természetesen, számos más dolgot sem látok világosan sem Tamás Pál lendületes leírásai, sem az általa hivatkozott irodalom alapján. Mit jelentenek, miféle intézményi formák, működésmódok következnek a Tudáskereső, Szerződéses Kutató és Tudás-szolgáltató, Tamás Pál cikkében említett ideáltipikus szerepeiből (Tamás 2002:)? Úgy gondolom azonban, hogy a Tamás Pál által felvetett szempontok alapvetők a vitában tárgyalt kérdések tekintetében.

c.)

A szociológia problémája némileg különbözik a többi tudományétól, mert csak az akadémikus, I. módú kutatás aranykorának vége felé intézményesült úgy-ahogy. Ennek a következménye, hogy a szociológus lehetséges társadalmi funkciói homályosak, ennél fogva a tudomány művelői is sokszor zavarban vannak afelől, hogy mi célból tevékenykednek. Kétségtelen úgy van, mint Vaskovics László írja, hogy mindenütt – Ma-

gyarországon is – sok fiatal szociológus kap képzettségének megfelelő állást, azaz olyat, amelyben nem szellemi segédmunkát kell végeznie (Vaskovics 2002: 156–9). Ez azonban nem változtat azon, hogy az egyetemeken és specializált kutatóintézetekben alkalmazottakon kívül nincs olyan hivatás, szakma, hogy szociológus: van humán erőforrás menedzser, piackutató stb., akinek szociológus végzettsége van, és aki ezekért az állásokért számos más végzettségével versenyez. Fenntartom tehát, hogy a szociológia egyik sajátossága, ami megkülönbözteti például a közgazdaságtantól és a pszichológiától (de rokonítja a politikatudománnyal, kommunikációtannal és néhány más bizonytalan státusú tudománnyal és képzési iránnyal) az, hogy az akadémikus tudományosság virágkorában nem jött létre egy olyan szociológus hivatás, amelynek a gyakorlására a megfelelő végzettség, ha nem is kizárólagos jogot, de valamiféle gyengébb jogosultságot adna (ez talán jól is van így). Ezért magának az oktatásnak is van valamiféle bizonytalan, nem-diszciplináris jellege (aminek következtében – a kommunikáció, politológia és más hasonló szakok társaságában – a diszciplinárisan nem mindig jobban lehatárolt, de egy intézményesült hivatás védelmében álló szakok le is szokták nézni).

Nem lehet-e éppen ez a szociológiai oktatás (és ezzel valamiféle egyetemi jellegű tudomány) egyik esélye a kialakuló újfajta poszt-akadémiai tudományvilágban? A szociológia történetében mindig voltak törekvések arra, hogy a szociológia bizonytalanságából erényt kovácsoljanak, és ebben a vitában is megjelent ez az elképzelés, például Lakatos Lászlónak abban a megállapításában, hogy a szociológia nem csak tudomány, hanem a modern társadalom valamiféle öntudata is (Lakatos 2001: 88 – erre a megjegyzésre más összefüggésben térek vissza), vagy Somlai Péternek abban az elképzelésében, hogy az általánosabb, a szaktudományok kompetenciáin túlmutató kérdések megoldására egy átfogó társadalomelméletre van szükség, s a szociológia betöltheti ezt az integratív szerepet (Somlai 2001: 81–2). Hasonló megfontolások ösztönözhatték Balogh Istvánt könyvében (amely a vitába csak annyiban került be, hogy a róla írt recenzióm Saád József hozzászólása egyik tárgyát is képezi) arra, hogy javasolja egy önálló társadalomelméleti diszciplína kialakítását. Ezt az elképzelést én régi, de makacs illúziónak tartom.

Úgy vélem, hogy a tudományos rendszer átalakulása kapcsán arról van szó, hogy a poszt-akadémikus fázis kognitív és intézményi változásai aláássák a klasszikus diszciplinaritást mint az oktatást és a kutatást összefoglaló egységet. Wallerstein több munkájában – a poszt-akadémikusság gondolatától teljesen érintetlenül – valami hasonlót állított, amikor az állam/társadalom/gazdaság hármasságnak megfelelő tudományos hármasság (politológia/szociológia/gazdaságtan) idejétmúlt voltáról értekezett. Amennyiben a tudás diszciplináris tagozódása kérdéses lesz, azt sem lehet feltételezni, hogy létezhet valamiféle szuper-diszciplína, amely az egységet garantálja.³ A társadalomelmélet mint önálló diszciplína gondolatával szemben Balogh István és Karácsony András könyvéről írt recenziómban azt fogalmaztam meg, hogy nem tartom helyesnek azt a törekvést, amely egyre újabb és újabb részdiszciplinákat akar létrehozni az amúgy is túl tagolt akadémikus tudományosságban. Be kell látnom azonban, hogy Balogh István javaslata Somlai Péterével rokon: a szociológia mint általános tár-

3 A szociológia mint szuperdiszciplína gondolatának első megfogalmazója Comte volt, aki ugyanakkor kidolgozta a tudományos diszciplinák racionális osztályozásának rendszerét is. A két dolog összetartozik.

sadalomelmélet (amely ebben az értelemben elkülönül a mai, igen nagy részben empirikus részkutatások halmazából álló szociológiától) mindkettőjüknél egyszerre lenne szaktudomány és integratív szupertudomány. Továbbra sem tartom azonban szerencsésnek egyik gondolatot sem.

Igaz persze, hogy mint egy szaktudományban (történetesen nem a szociológiában) szocializált oktató, nehezen tudom elképzelni, milyen lesz a nem-diszciplinárisan tagolt tudományosság. Mint hivatásos szociológiatörténész ugyanakkor közvetlenül szembesülök azzal, mennyit torzít a tudománytörténetben az, amikor a 20. század elején kialakult szaktudományos mátrixban értelmezzük kedvenc korábbi szerzőinket, akik egyszerűen nem férnek bele ebbe. Ez a kettős zavar sem változtat azon, hogy érzésem szerint a tudományos rendszer átalakulásának vagyunk tájékozatlan szereplői.

d.)

Minthogy az oktatásban keresem a kenyerem (s ráadásul azok közé tartozom, akik munkája iránt például a multinacionális vállalatok és a nagyvárosi önkormányzatok Tamás Pál szavaival szólva „aránytalanul és méltánytalanul” kevés figyelmet tanúsítanak (Tamás 2002) – a méltánytalanság talán mégsem áll meg, hiszen miért érdekelne egy multinacionálist Durkheim? –, azon is el kell gondolkoznom, hogy nem fognak-e már rövidtávon is megmutatkozni az átalakulás némely jelei a mai egyetemen.

Tételezzük fel, hogy a közeli jövőben a talán bővülő társadalomtudományi kutatásokban olyanokra lesz szükség, akik kellően széles látókörrrel rendelkeznek és/vagy széles körben hasznosítható készségek birtokában vannak. Ebből a szociológiai oktatás kétféle stratégiája következik. Az egyik tulajdonképpen az a régi, Lazarsfeld köréből származó gondolat, hogy a szociológia nem más, mint a kutatás egy sajátos módszertana. Az akkor favorizált módszertan a survey-technika volt, amely napjainkig is életképes maradt. Ily módon elképzelhető a problémaorientált társadalomtudományi kutatás és a felsőoktatás egy olyan együttműködése, ahol a felsőoktatás egy széles körben – és nem csak a kutatásban – felhasználható technikát oktat, amelynek birtokában a legjobbak elmennek a problémaorientált poszt-akadémikus tudásgyárakba, ahol a helyszínen, munka közben megszerzik a problémához kapcsolódó tárgyi tudást, a tömeg pedig egy olyan készségkészletet kap útravalóul, amellyel valahol még talán boldogulhat is.

Elképzelhető a szociológia olyan átalakulása is, ahol az egyetem rendkívül széleskörű (és ebből következően nagyon eklektikus) társadalomtudományi műveltséget tanít, azt a fajta széles, sajátos látásmódot generáló kultúrát, amelyről Lakatos László írt (Lakatos 2001: 82). Nem hasonlítana-e ez arra a bizonyos integratív általános társadalomelméletre, amely ellen fentebb polemizáltam? Azt hiszem, azért nem, mert ahogy már jelenleg is látszik, ez a fajta eklektikus társadalomismeret nem tudomány és végleg nem elmélet. Értelme csak az lehet, hogy erre az általános és felületes tájékozottságra támaszkodva a legjobbak a nagy gondolatüzemekben önállóan meg tudnak fogalmazni problémákat, ki tudnak dolgozni hozzájuk tartozó technikákat – míg a többiek némi általános műveltség birtokában próbálnak szerencsét a legkülönbözőbb területeken.

A mai szociológia e kétféle képzés vegyüléke, s minthogy a hallgatólétszám növekedésével ennek a vegyes képzésnek (amely mögül hiányzik a régi bölcsész szakok legi-

timáló hagyománya, egyes újabbak piaci sikeressége) egyre élesebben mutatkozik meg minden problémája, az olyan írások, amelyek a szakma problémáiról szólnak, itt nagyobb visszhangot váltanak ki. Igaza van bizonyos fokig annak, aki azt mondta, hogy a szociológia oktatás során sok jó könyvet el lehet olvasni, jó technikákat lehet megtanulni, közben egy nyelvet is el lehet sajátítani – miért ne működne sikeresen az ilyen egyetem? Lehet – ám azokra a valós problémákra, amelyeket a poszt-akadémikus tudomány az egyetem vonatkozásában felvetett, ezzel nem lehet válaszolni. Az előző bekezdésekben vázolt kép elég sötétre sikeredett, de újra szeretném biztosítani az olvasókat, hogy nem vagyok kétségbe esve.

e.)

A poszt-akadémikus tudományosság modellje kapcsán (és csak a tudományról, nem az oktatásról beszélve) a Lakatos László által említett kéretlen és veszedelmes segítőtársakról is szólni kell. Lakatos a gazdaságtanból származó racionális döntésselletben és a szociobiológiában (neodarwinizmusban) látja a szociológiát fenyegető veszélyt (Lakatos 2001: 97). A két áramlat két külön ügy. Ha történetében nézzük a szociológia kialakulását, akkor kiderül, hogy előzményeik különböző módon hatottak. A darwinizmus valaha felszabadító erejű volt a társadalomtudományi gondolkodásban. Igazi szociológia, amely az emberi világot valóban tudományosan, a hagyományos hatalmaktól szabadon vizsgálhatta, aligha jöhetett volna létre, ha Darwin nem naturalizálja az embert, megszüntetve egyszeri és kivételes voltát. (Lakatos Lászlóval szólva: Darwin baloldali volt – bár ezt nem tartom a legszerencsésebb megfogalmazásnak se Darwint, se a szociológiát, se a politikai baloldalt tekintve.) A korai szociológia nagyságai pályáján ez a hatás (akkor a darwinizmus még viszonylag új volt) nagyon jól kimutatható: Veblennél, Meadnál, Thomasnál, Parknál, Durkheimnél, Simmelnél. A közgazdaságtanban viszont általában nyomasztó versenytársat láttak, s a szociológia történetében a gazdaságtan gyámsága és nyomása alóli felszabadulásért folytatott harc meghatározó mozzanat volt Durkheimtől és a korai amerikai szociológiától Parsonsig.

Nem látom világosan, hogy ma például a kognitív tudomány, az etológia és a szociológia miért ne találkozhatna. Ez talán nem lehet poszt-akadémikus probléma? Természetesen, nem a társadalmi egyenlőtlenségek biológiai magyarázatára vágyom. De azt is fontosnak tartom, hogy az emberi világot ne úgy tekintsük, mint a természeti világtól elszakított spirituális és ezért oksági magyarázatok számára hozzáférhetetlen területet.

Hasonló a helyzet a közgazdaságtannal. Lakatos Lászlónak igaza van abban, hogy a mikorökonómia (a racionális döntések elmélete) nem tudott megbirkózni a normák problémájával (nem az egyetlen megoldatlan dolog a gazdaságtan történetében) (Lakatos 2001: 98). De egy új, poszt-akadémikus tudományosságban a legfontosabb társadalomtudományi problémák a mai szociológia és a mai közgazdaságtan határvidékén merülnek fel. Gazdaságtan és szociológia kombinálására való képesség volt mindig az, ami újra és újra felélesztette a marxista és neomarxista elméleteket – Wallersteint is ideértve. Kutatóként várnunk kellene azt, aki erre újból képes lesz. Lehet, hogy a társadalomtudomány akadémikus (I. módú) korszaka történetében a legnagyobb deficitet az utókor abban fogja látni, hogy képtelennek bizonyult normális viszonyt kialakítani e két rokon tudomány között. Igaz, a szociológia önmeghatározá-

sában Durkheimtől Parsonsig éppen a gazdaságtantól való elhatárolás (majdnem azt írom: menekülés) volt az egyik legfontosabb lépés. De itt épp arról beszélünk, hogy minek kellene a régi módon meghatározott szociológia helyére lépni.

2.)

A hozzászólások alapján az az érzésem, hogy mindaz, amit a „nemzeti”, nemzetállami keretekkel kapcsolatban a vitát elindító cikkben írtam, nem volt elég világos. Ezért most erre bővebben szeretnék visszatérni. Ennek a kérdéskörnek három, egymástól jól elválasztható szeletét különböztetem meg: a szociológiai megismerés keretfeltételeinek a kérdését, a szociológiai intézményesedés kérdését és a nemzetivel kapcsolatos értékkérdéseket.

a.)

Amikor azt írtam, „hogy a [kialakuló] szociológia magátólértetődően és *hallgatólagosan* elfogadta a nemzetállami keretet, amelyen belül a tárgyaül választott társadalmi világot értelmezte” (Némedi 2000: 8), akkor nem tettem világossá sem az „elfogadta”, sem a „keret” kifejezéseket. Most megpróbálok pontosabb lenni.

Keretről beszélvén a megismerés előfeltételezett, de az állításokban meg nem fogalmazott alkotórészeire gondolok. Amikor a társadalomról való gondolkodás elkezdődött, ezek az előfeltételezett megismerési elemek – érthetően, de nem valamiféle egyetemes szükségszerűségnek megfelelően – a nemzetállamnak nevezett területi államok által kialakított képzetekhez kötődtek. (Területinek azért nevezem inkább, mint nemzetinek, mert a 19. század második felében, a szociológia kialakulásának korában több nagy európai állam nem felelt meg a nemzetállam 20. századi kritériumainak, ugyanakkor mindegyikre jellemző volt, hogy kizárólagos joghatósággal rendelkezett egy jól meghatározott, tehát egyértelműen körülhatárolt terület felett.) Amikor a filozófiából, morálfilozófiából és egyéb helyekről származó elemekből a modern társadalomtudományok kezdtek kialakulni, természetesen vetődött fel a kérdés, hogy miképpen lehet tárgyakat meghatározni. A politikatudomány előzményét képező, államra és politikára vonatkozó elmélekdedések számára ez nem volt különösebben kérdéses: a szuverén területi államok belső, az alattvalókhöz, később polgárokhoz fűződő viszonyait és e szuverén államok egymás közötti kapcsolatait vizsgálta. Magától értetődően és bevallottan a területileg meghatározott, intézményekben megtestesülő (nemzet)állami keretekben gondolkodott. A piaci folyamatokat elemző gazdaságtannal kicsit más volt a helyzet. Elvileg a piac semleges az állammal szemben. Gyakorlatilag természetesen a piacok mint államilag kontrollált belső piacok jöttek létre. Nem csoda, hogy a gazdaságtannak nemcsak az árak, bérek és a profit volt a problémája, hanem az adózás, a vámok és általában az állami beavatkozás kérdései. Az új tudomány tehát a *nemzetek* gazdagságáról szóló *politikai* gazdaságtan, illetve *nemzetgazdaságtan* lett. A területi illetve nemzeti állami megismerési keret tehát itt is (bár a politológiától eltérő, mert az állami akciókat sokszor negatívan szemlélő módon) magától értetődő és bevallott volt.

A szociológia – némileg leegyszerűsítve a dolgot – a gazdaság és az állam között üresen hagyott s jobb híján társadalomnak nevezhető területtel kezdett el foglalkozni (abban az értelemben, hogy az intézményesülő szociológia elutasította, hogy a politikai akaratképzés tudományos és jogi kérdéseivel, illetve a gazdaságosság kérdéseivel törődjön). Ugyanakkor örökölt a 17-18. század társadalomfilozófiájától és politikai gondolkodásától azt a képzetet, hogy a társadalom valamilyen körülhatárolható egység, emberek meghatározható halmaza. (Az is mutatja ezt, hogy a szociológusok felváltva és különösebb elméleti töprengések nélkül használták a társadalom szó egyes és többes számú alakjait, amelyek pedig szigorúan véve igencsak különböző jelentésűek.) A modern társadalomfogalom kialakításában kulcsszerepet játszó szerződésfogalomból következett, hogy a szerződők társadalmi elvileg meghatározható számú egyedből áll. Ugyanakkor a modern társadalomfogalom eltávolodott a latin eredeti *societas*-fogalomtól, amely egy adott, konkrét célra összefogó társaságra utalt. A vallásháborúk után világossá vált, hogy az egy társadalomban élő embereket csak egy közös törvényes főhatalom alá rendeltség kapcsolja össze, mert céljaik eltérőek. A társadalom nem lehetett más, mint a területi állam legitim főhatalma alá rendelték összessége. A modernitás politikai történései után, amikor a létező hatalmakkal szemben a nemzet mint politikai társadalom több ízben sikeresen lépett akcióba, persze mégis definiálódott egy közös cél: a nemzeti önérvényesítés.

Összefoglalva: a modern társadalomfogalom a területi, nemzeti állam korrelátumaként jött létre. A politológiával és a gazdaságtannal szemben azonban a szociológiában ez az előfeltevés sok tekintetben rejtett maradt, hiszen a kialakuló szociológia olyan intézményeket kezdett vizsgálni, amelyek a feltevés szerint nem kötődtek nemzetállami keretekhez (így például a korai szociológiában sokakat érdeklő családot). A társadalom modellje hallgatólagosan a nemzetállam közös főhatalma alá vetettek összessége volt, majd egy ugyancsak implicit operációval ezt a fogalmat univerzalizálták (általában anélkül, hogy kifejtették volna, milyen értelme lehet az egész emberiséget magába foglaló világtársadalom fogalmának).

Amikor tehát azt állítottam, hogy a szociológia számára a társadalomfogalom modelljét a nemzetállam jelentette, akkor itt a modell szó a megismerésnek magában a megismerési folyamatban meg nem jelenő előfeltételét jelenti. Erre szokták használni a transzcendentális vagy kvázi-transzcendentális kifejezést, és szépen is hangozna, hogy a modern területi (nemzet)állam képze a modern szociológiai társadalomfogalom kvázi-transzcendentális előfeltétele, de a fenti magyarázat után azt hiszem nem kell ilyen, újabb félreértésekre vezető műszavakat bevezetni.⁴

Világos, hogy a nemzetállam mint modell nem jelenti azt, hogy a szociológusok abban az értelemben nemzetállami keretekben gondolkodtak volna, hogy elméleti nacionalisták lettek volna, mint ahogy a történészek egy jelentős része az volt, amennyiben a nemzet(állam)i célokat a történelemben fellelhető legmagasabbrendű céloknak tekintették. A szociológusok elég nagy része manifest hitvallásaiban inkább mérsékelten

4 Ez az állítás tehát nem a „társadalom lényegére” vonatkozik. Azt természetesen úgy is el lehet képzelni, ahogy (nem egyedül) Léderer Pál teszi, aki szerint az nem rendelkezik a természeti világhoz hasonló objektivitással, hanem egy állandó alkufolyamatban maguk az „alkotóelemek” (a cselekvők?) konstruálják meg (Léderer 2002: 230). A társadalomelmélet szükségképpen mindig explicit állításokat tartalmaz, különben nem lenne elmélet. A „nemzetállami modell” nem elméleti modell, hanem az elméleti modell megalkotásának feltétele.

hazafias vagy kozmopolita volt. Két különböző szintről van szó: az egyik az elmélet nem kifejtett keretfeltételeit, implicit meghatározásait, a másik az elmélet explicit állításait jelenti. A legszebb eset e tekintetben Durkheim, aki mint pozitivista természetesen egyetemesen érvényesnek vélt állításait függetlenítette minden nemzetállami kerettől, mint elméleti gondolkodó – ezt a vitát elindító cikkben idézett Touraine-tanulmányok szépen bemutatták – spontánul a nemzetállami modellt vette társadalomfogalmában alapul, és mint közszereplő patrióta volt. A Vaskovics László által felsorolt ellenpéldák közül (Vaskovics 2002: 153) Weber érdemelne elemzést. Weber pályája egy jelentékeny szakaszán elméleti értelemben nacionalista volt, és fontos politológiai fejtegetései (a bürokrácia kérdését is ideértve) magától értetődően a szuverén területi (nemzet)állam problémáihoz kapcsolódtak. Ugyanakkor a *Wirtschaft und Gesellschaft* fogalommutatója (a nem Webertől származó cím ellenére) csak két vonatkozásban utal a *Gesellschaft* fogalomra: egyfelől a gazdasági társaság értelmében, másrészt a rendi társadalom értelmében – vagyis nem élt a szociológusok többsége által használt társadalom-fogalommal.⁴

Fogalmi vonatkozásban természetesen problémát jelent, hogy a szociológusok egy jelentékeny része implicit elméleti feltevései tekintetében egy olyan 19. századi modellhez kötődik, amely – mint az elméletnek plauzibilitást adó politikai valóság – eltűnően van. E vonatkozásban a Lakatos László által emlegetett „új középkor” (Lakatos 2001: 84–5) nem is olyan abszurd gondolat. A fogalmi modellből azonban semmi nem következik az implikált értékekre.

b.)

Ha a vitát tekintjük, a legkevésbé problematikusnak az intézményesedés és a nemzeti keretek viszonyának a kérdése tűnik. A szociológia a 19. század elején az egyes államok felsőoktatási és kutatási rendszeréhez igazodva különböző formákban intézményesült. Ezek a különbségek – és mindenekelőtt alapjuk: a felsőoktatás nemzeti oktatási nyelve (kizárólag az úgynevezett fejlett világban!) – bár meggyengülve, mindmáig megmaradtak. Ugyanígy megmaradt belátható gyakorlati okokból az, hogy a szociológusok a körülöttük levő társadalmat vizsgálják (ezt így szoktuk mondani: a saját társadalmukat vizsgálják, de már ebben a kifejezésben is benne vannak a fentebb említett rejtett előfeltevések). Ez is változik persze, például az összehasonlító kutatások jóvoltából.

Ha nem a vitát, hanem a valóságos folyamatokat tekintjük, akkor persze ebben a vonatkozásban merülhet fel a legtöbb kérdés. Csak néhányat említve: milyen lesz a tömeges, szükségképpen a helyhez, az adott társadalmi környezethez kötött felsőoktatás és az egyetemes érvényességre törekvő tudományos képzés viszonya?; hogyan globalizálódik a felsőoktatás?; mi fog történni a társadalomtudományokban általában a nemzeti nyelvekkel? és ezt még lehetne folytatni.

4 Más szavakkal: lehet valaki elméleti értelemben kozmopolita úgy, hogy a társadalom fogalma kialakításában a nemzetállam modelljéhez igazodik, s lehet valaki úgy elméleti értelemben nacionalista, hogy nem használja a nemzetállami modellhez kapcsolódó társadalomfogalmat.

Saad József emelte ki a tudományos globalizálódás és gyarmatosítás nálunk már egy évtizeddel korábban is vitatott kérdéskörét (Saad 2001: 65–70). Az e téren megmutatózó ellentmondások dolgában egyetérttek vele. A tudományban megismerés és hatalom nem ellentétesek, hanem összefonódnak. Itt nemcsak arról van szó (de arról is), hogy a finanszírozás intézményei szükségképpen hatalmi centrumokként is működnek. Eddig ezek a centrumok a nemzetállami keretekben gyakorolták a hatalmat,⁵ de ma az igazi tudományos hatalom is globalizálódik. Arról is szó van, hogy láthatatlan hatalomként működik a tudományos centrumok téma-meghatározó képessége és a tudományos elismerés szétosztásában megmutatózó ereje.⁶ Természetesen, a tudományos publicisztikában nagyon szép dolgokat lehet a nemzetközi együttműködésről, a tudósok önzetlenségéről és az érdemek szerinti érdekmentes elismerésről írni. Ezeknek az öndícsérő szövegeknek a valósághoz sosem volt túl sok köze.

Úgy gondolom, hogy a tudományok – és a szociológia – jövőjét az fogja eldönteni, hogy miként fog ez a nemzetközi tudományos (egyszerre kommunikációs és hatalmi) hálózat kialakulni, milyen új intézményes formák jelennek meg, és milyen lehetőségek mutatkoznak majd a hatalommal való szembenállásra (legyünk foucauldianusok, és hatalomról beszélve mindig harcot is mondjunk).

c.)

Az előző fejtegetés átvezet az utolsó, a nemzeti kapcsán megvitatandó kérdéshez. Globalizmus és egyetemesség vagy nemzeti értékörzés – Saad József és Somlai Péter hozzászólásában ez a két értékálláspont látszik egymással szembeszegülni. Magam majdnem teljesen Somlai Péterrel értek egyet, azzal, ahogy értelmezi a (megállíthatatlannak tűnő) globalizáció folyamata és az egyetemesség elve mint értékszempont közti kapcsolatot (Somlai 2001: 79–80). Habermas fejtegetései nagyon meggyőzőek azzal az állítással kapcsolatban, hogy aki érvel (és nem üt), pusztán ezzel kényszerűen feltételezi az egyetemességet abban az értelemben, hogy „bárminek” megengedi, mint elvi lehetőséget a vitába, az érvelési folyamatba való belépést. Weber ezt úgy fejezte ki, hogy a tudósnak úgy kell állításait kifejteni, hogy azokat „még egy kínai is” megértse. A weberi megfogalmazás enyhén szólva nem éppen szerencsés, de az alapgondolat helytálló. Ha valaki a lehetséges vitapartnerek közül bizonyos csoportokat eleve kizár, érvelését nem tekinthetjük tudományosnak, kijelentéseit a szó szoros értelmében nem

5 A nemzetállami hatalmi centrum döntései nem voltak kevésbé önkényesek, mint a globálisokéi. Saad József arról ír, hogy a globális centrumokhoz való igazodás a kisállami tudósoktól „harakiriszerű önfeladást” (Saad 2001: 66) követel. Hasonló hangnemből írhatott volna és írhatna ma is sok vidéki kutató a budapesti centrumra utalva.

6 Jelenleg az Egyesült Államok tudománya foglalja el a centrum pozícióit, a szociológiában nagyon erősen. Mielőtt azonban elkezdenénk az ilyenkor szokásos litániát a szociológia amerikanizálódásáról, értsd a rutinszerű, gondolatlan pseudo-pozitivist empirikus kutatási stílus uralmáról, nem árt azt is tekintetbe venni, hogy Amerika nagyon nagy – és az amerikai szociológia és szociológiai hagyomány is. Csak a történetre utalnék: Amerika nemcsak Sumner, Giddings, Parsons és a lazarsfeldianusok, hanem Mead, Veblen, Thomas, Mills és Gouldner is. Arra is gondolni kell, hogy a rutinszerű kvantifikáló tényhajszolást állítólag megalapozó logikái pozitívizmus (és rokonsága) nem amerikai, hanem bécsi és angol eredetű. A sokszor kárhoztatott és a közönséges utilitarizmussal összekevert pragmatizmus valóban amerikai – de humanista.

érvnek tekintjük. Az is nyilvánvaló, hogy itt nem a tényleges részvételi kompetenciák és esélyek eloszlásáról van szó, hiszen belátható okokból a hozzászólás lehetősége mindig korlátozott. Az egyetemesség mint a tudományos beszéd alapelve „regulatív” eszme. Ezen nem változtat, hogy a rá való hivatkozás sokszor tényleges hatalmi pozíciók takarójaként szolgál. Az ilyen eszmék hatékonyságát éppen az mutatja, hogy sokszor még az is, aki ténylegesen bizonyos csoportok kizárására törekszik, úgy tesz, mintha elismerné az egyetemes hozzáférés elvének érvényét. Ennélfogva gyakorlati különbséget jelent, hogy ezt az egyetemességet elismerjük-e, és az egyetemesség elvének gyakorlati jelentőségét és fontosságát nem ássa alá az elvvel való visszaélés bemutatása, mert a visszaélést is csak ennek az elvnek az alapján lehet felismerni.

Abban a rövid megjegyzésben, amelyet a „német” társadalomelmélet mibenlétéről és a „német fizika” lehetetlenségéről tettem, és ami Saád József megjegyzéseit – úgy tűnik – elindította, egy a fentebb kifejtetthez hasonló gondolat játszott szerepet. Úgy gondolom – most is – hogy az NSZK/Nyugat-Németország több mint 40 éves történetének egyik legpozitívabb vonása a „nyugatosítás”, a „német különút” megtagadása (legalábbis a társadalom és tudomány meghatározó tartományaiban), azaz annak az elvnek a megtagadása, amely a fentebbi egyetemességi posztulátum nyílt ellentéte: „am deutschen Wesen soll die Welt genesen”.⁸ Tagadhatatlan, hogy az „átnevelők” 1945 után Németországban egyben „terjeszkedő birodalmak” voltak, mint Saád írta (Saád 2001: 71), s egyikük alaposan „amerikanizálta” is a neki jutott országrészt. De én elsősorban nem a megszálló hatóságok egyébként kétséges hatékonyságú átnevelő programjaira gondoltam, hanem arra a benső indítatású „múltfeldolgozásra”,⁹ amely egy egész nemzedék gondolkodását alakította át.

Visszatérve a vitacikkhez: hogyan fér meg egymás mellett az a tézis, hogy a szociológia a társadalomfogalom kidolgozásakor modellként a területi/nemzeti államban élő népességet mint társadalmat vette tekintetbe, azzal az értékállásponttal, hogy a tudományos érvelő beszéd (de nemcsak az) szükségképpen feltételezi az egyetemességet mint alapelvet? Kiindulásképpen le szeretném szögezni, hogy mind a „nemzetállami” tézis, mind az univerzalista értékálláspont többnyire mint implicit feltevés működik. Amennyiben a társadalomtudományban explicitté válik, hogy a társadalomfogalom modellje a nemzeti társadalom, a társadalomtudomány „nemzettudománnyá” válik, és amikor ez megtörtént, hirdetői – tulajdonképpen nagyon helyesen – ki is iratkoztak a kozmopolitának tartott szociológiából. Az univerzalizmus mint értékálláspont explicit képviselője nem jár ilyen önromboló következményekkel, csak azzal a kényelmetlen hatással, hogy rendkívül komplikálttá teszi a szerző által elfogadott és nyíltan vallott értékek megalapozását. Ezt kevesen vállalják. Úgy gondolom tehát, hogy szociológusok több nemzedéke működött úgy, hogy társadalomfogalmát – hallgatólagosan – a területi/nemzeti állam népességének mintájára modellálta. Minthogy ez hallgatólagos volt, nem kellett szükségképpen konfliktusba kerülnie a tudományos univerzalizmus (általában nem túl igényesen megalapozott) elvével. Mi több: a saját társadalom (a

8 Körülbelül: „a német lényeknek kell a világot meggyógyítania”. Eredetileg Emanuel Geibel (1815–1884) írta a következő két sort: „Und es mag am deutschen Wesen / Einmal noch die Welt genesen”, vagyis „bár a német lényeg egyszer még meggyógyíthatná a világot”.

9 Vergangenheitsbewältigung – nem a múlt legyűrése (elfojtása?), hanem (kritikai) feldolgozása a mai német értelmezés szerint; a múlt pedig nem „két háborúvesztés következményeit” jelenti (Saád 2001: 72), hanem a náci Németországot.

centrumországok társadalma) hallgatólagos mintává emelése elősegítette azt a törekvést, amely e centrumországok társadalomfejlődési modelljét emelte univerzális mintává – annak minden jótékony és kártékony következményével. Ma, amikor a (társadalom)tudományok nemzetállami intézményi keretek közötti szerveződése egyre kérdésesebbé válik, a kényelmes kétértelműség kora a szociológia számára is véget látszik érni.

Saád József (2001) széljegyzetei 1–5. pontjában kifejtett globalizmuskritikai megjegyzései közül sok mindennel egyet tudok érteni. A fentebbi megjegyzésekből bizonyára kiderül, hogy aki az egyetemesség erkölcsi értékét elfogadja, semmilyen vonatkozásban nem kényszerül arra, hogy a tényleges globalizáció gazdasági, politikai és intézményi történéseinek a propagátora legyen. Sőt. De ezt talán nem is kell vitatni.

Véleményünk abban különbözik, amit Saád József (2001) a 6. pontban kifejtett. Ebben a nemzeti és egyetemes közötti egyensúly szükségessége mellett érvel, az általam idézett Belltől származó *bon mot* megfordításával: a nemzetállam úgymond még *éppen elég kicsi* az élet nagy problémái és már éppen elég nagy az élet kis problémái számára (Saád 2001: 68). Ezek szerint a nemzetállamiság az az „európai civilizációs alap”, amit nem szabadna – többek közt a kozmopolita szociológiának – bomlasztani (Saád 2001: 69). Mindezt egy hosszú Palágyi Menyhért idézettel illusztrálta (Saád 2001: 68). Véleményünk különbözik, mert szerintem a nemzetállam már régen *túl kicsi* „az élet nagy problémái” számára, s erre vonatkozóan a tudomány tekintetében néhány érvet már elmondtam. Ezeket nem kell elismételnem. Meg kell viszont mondanom, hogy ama bizonyos „civilizációs alap” tekintetében súlyos értékproblémáim vannak. Nehezen tudom elképzelni, hogy a balkáni öldöklés után (a világháborúk szerencsére a mi nemzedékünk számára csak a történelmi emlékezetbe tartoznak) hogyan lehet a nemzeti elvet a legfontosabb civilizációs alapnak tekinteni (ha a civilizációt mint értéket tekintjük). A televízió naponta tart szemléltető előadást arról, hogy mennyire nem volt igaza Palágyinak, amikor a világháborúért (az elsőért) a kozmopolitákat is felelőssé tette (a Saád József által idézett gondolatmenet egészét képtelen vagyok racionálisan rekonstruálni). Aligha hiszem, hogy az idézett szofizma tenné Palágyit 21. századi aktualitásúvá (Saád 2001: 68).

3.)

Alig reflektáltak a vitában arra, amit tanulmányomban az értelmiség kapcsán írtam. Be kell vallanom, hogy én sem írtam erről eleget. Alaposabban kellene végiggondolni, milyen volt a tudományos szociológiai diskurzus és az értelmiségi diskurzus viszonya a különböző korszakokban, rendszerekben és országokban. Többet kellene e vonatkozásban beszélnünk a kommunikációs technológiák átalakulásáról, mert azok a sztereotip szövegek, amelyek szerint itt a kormányzatilag is szponzorált hálózati hozzáféréssel már az ideális, emancipált kommunikáció valósul meg, nem túlságosan meggyőzőek. De most nem akarom (és tudom) az elmulasztottat pótolni.

Természetesen az értelmiségi szerepekről kellene beszélnünk, így arról is, „hogy tweed zakókban ... tipikus kelet-európai értelmiségi tv-kerekasztalokon is szeretnénk szónokolni” (Tamás 2002: 148). De talán ennél többről is, mondjuk arról, hogy lehet-

ségesek-e még értelmiségi kerekasztalok. Lehetséges-e még a szociológiában az a fajta „emancipációs gondolkodás”, amelyet a mémökösködő szociológia eszményével olyan szépen állított szembe Huszár Ákos?

A szociológiának mint értelmiségi tudásnak a programja fogalmazódott meg a „kollektív önismeret” tervében (Somlai 2001: 79), s ezt a tervet Lakatos ma is időszerűnek tartja: „a szociológia ugyanis nem csak tudomány, hanem ... a modern társadalom valamiféle öntudata is, egyike azoknak a sajátos formáknak, amelyekben és amelyek révén a társadalom reflektál önmagára” (Lakatos 2001: 88). Ezt a szép megfogalmazást nagyon félrevezetőnek tartom. Egyrészt filozófiai értelemben az öntudat, önreflexió tudatot feltételez, márpedig az egyénfeletti, kollektív tudat, valamiféle kollektív szubjektum feltételezése nagyon kétséges következményekhez vezet. Másrészt társadalmi értelemben is kétes értékű. Az értelmiségtől általában és a kelet-európai értelmiségtől különösen nem volt idegen az a gondolat, hogy eljártssza a társadalmi lelkiismeret szerepét, de ebbe csúfosan belebukott. Ez a fajta jogtalan igény adott ürügyet arra, hogy a Saád József cikkében többször pozitívan emlegetett Helmut Schelsky megírja a kritikai értelmiség bírálatát.⁹ Ahogy a vitát kiváltó előadásban, most sem látom, hogy ki, milyen intézmény, milyen társadalmi csoport lehet a kritikai gondolkodás hordozója. Azt a kritikai értelmiséget, amelyet írásaiban például Szalai Erzsébet keres, nemigen lehet az (egyébként ritka) tv-viták tweed zakósai között megtalálni: ott a politikai harcosok és a nemzetközi társadalomtudományos vállalkozók tűnnek fel. Úgy gondolom, hogy ezek a fogósabb kérdések, mert a tudomány és a szociológia ellesz valahogy. Lehet-e még a globalizálódó világban kritikai értelmiség? Az új kommunikációs struktúrák milyen lehetőségeket nyitnak meg? Ha elmúlt az értelmiség kora,¹⁰ akkor milyen új szervezetek jelennek meg? Ezekre már itt-ott lehet ötleteket találni, s talán erről kellene inkább beszélni.

9 Helmut Schelsky (1975): *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Opladen: Westdeutscher Verlag. A könyv főcíme az a populista vád, amelyet minden fajta hatalom és privilégium birtokosai mindenkor oly szívesen emeltek az értelmiségiek ellen: „ti csak beszéltek”! Schelsky azt szerette volna, hogy a munkát, amelyet mások mások számára mások felügyelete alatt végeznek, ne zavarja semmi.

10 Az értelmiség és a szociológia egyidősek: a szociológia az 1890-es években intézményesült, az értelmiség szót társadalmi csoportra 1898-ban Franciaországban (az egyik dreyfusard deklarációban) alkalmazták.

Irodalom

- Balogh István (2002): Rendszerdifferenciálódás és interpenetráció, *Szociológiai Szemle*, 12 (2): 114–133.
- Huszár Ákos (2002): Sikeres-e a szociológia, *Szociológiai Szemle*, 12 (2): 134–143.
- Lakatos László (2001): Mi a baj a szociológiával, és hogyan nem kéne rajta segíteni? *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 78–109.
- Léderer Pál (2002): Mesélj! ... Újabb episztemológiai kollázs összekötő szövegekkel. In Léderer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest: Új Mandátum, 209–264.
- Némedi Dénes (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után, *Szociológiai Szemle*, 10 (2): 3–16.
- Saad József (2001): Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle*, (11) 1: 63–75.
- Sárközy Zsuzsanna (2002): Eső előtt. Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 160–167.
- Somlai Péter (2001): Egyetemesség és heterogenitás. (Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saad József írásai kapcsán.) *Szociológiai Szemle*, (11) 1: 76–84.
- Tamás Pál (2002): A megélt válság, avagy világképek a szociológiában. Hozzászólás a vitához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 135–149.
- Vaskovics László: Szociológia egy eredményes év után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes Tanulmányára. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 150–159.